

ՀԱՐԵՎԱՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՈՒԽՏԱԳՆԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Կեչառիս, Սևան, Սաւանին, Հաղրատ և Հառինա վանքերը)

Մայր Աթոռում գեղեցիկ ավանդութիւնն է պարծել Հոգեւոր Ճեմարանի տառնական տարին փակել Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի տոնի հաջորդ օրը։ Վեհափառ Հայրապետը Հոգեւոր Ճեմարանի նկատմամբ ունեցած իր հայրական վառ հոգածութեան սրտառու ապացոյցը տվեց այս անգամ ևս, հրահանգելով Ճեմարանի տեսչութեան, որ Ճեմարանը փակելուց առաջ տնտեսագնացութեան վաղմալեղալի տեղի մեր պատմական վանքերը՝ Կեչառիս, Սևան, Սաւանին, Հաղրատ, Հառինա և այլ ուխտատեղիներ, և ապա արձակուրդ տրվի ուսանողութեան՝ վերադառնալու տուն իրենց ծնողների մօտ, համգատանալու և կազդուրվելու համար։

Վեհափառ Հայրապետի այս հրահանգը անսահման երախտագիտութեամբ ընդունվեց Ճեմարանի տեսչութեան, դասախոսութեան և ամբողջ ուսանողութեան կողմից։

Հունիսի 24-ն է, օրը երկուշաբթի, ամառային վառ ու պայծառ օրերից մեկը։ Ճեմարանում եռուղեք կա։ Սովորական ժամից շուտ վարժեք են տաւանդները և նախապատրաստվում են մեկնելու Քննութեաններից և եկեղեցական տոններից հետո այսօր նրանց առաջին ազատ օրն է։ Բարձր է թողորի տրամադրութեանը և ուրախ են ամենքը։ Ճեմարանի բակում վանդակ են վանքի երկու մեծ ավտոմեքենաները, պատրաստ հեռավոր ճանապարհորդութեանների։ Մեր խումբը բաղկացած է 50 հոգուց։

Հնչում է մեկնումի ժամը։ Մտնում ենք եկեղեցի աղոթելու։ «Տէր, ուղղեա պղնայս մեր ի ճանապարհս խաղաղութեան, Տէր, ուղղեա և առաջնորդեա» մեզ բողոքիս։ Բարձր և ուրախ տրամադրութեամբ բարձրանում ենք մեքենաները։ Ժամը 7-ն է, կրթման մեքենաները թողնում են Ս. Էջմիածինը, հարազատ Մայր Աթոռը և ուղղվում են դեպի Երևան։ Խաղաղ ու զով առավոտ է։ Մեքենայում սկսվում է «առավոտյան ժամերգութեանը»-ը և ապա մինչև Երևան հնչում է երգը ուրախ և զվարթ։ Երևանում մեզ միանում է դասախոսների ամբողջ խումբը։ Ժամը 8-ին սիրուն Երևանը թողնելով մեր ետին տալովում ենք դեպի Մաղկաձոր... Հայրենի բնաշխարհի գեղեցկութեան սկզբում է Կոռայից։ Երևանից դուրս գալուց հետո մեր առջև բացվում է հայրենի բնութեան սքանչելի տեսարանը։ Ամեն կողմ ծառ ու ծաղիկ, կանաչ ու թարմութեան։ Լիաթոք շնչում ենք ծաղիկների և մրգերի բույրերով հագեցած օդը, մինչ մեքենայի առաջ քալելով է ասֆալտապատ ճանապարհի սև ժապավենը։

Մաղկաձորը փոխվում է շրջանային մեծություն հանդիսացող քաղաքատիպ գեղեցիկ ու սիրուն Ախտա ավանից 8 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք, իսկ Երևանից՝ 37 կիլոմետր հեռավորութեան վրա։ Մաղկաձորը տեղակայված է Մաղկաձոր լեռների արևմտահայաց լանջի մի փոքր հարթակի վրա, ձորակի եզրին, շրջապատված անտառապատ լեռներով և ծաղկալիկ հովիտներով։

ու սարահարթերով: Մաղկածոր գյուղը մեր հին մատենագրության մեջ կոչվել է Կեչառու, որի անունով էլ վանքը կոչվել է Կեչառիս, «մենաստան հոյակապ, մի ի պանծալի դաստակերտաց Պահլավունեաց»: Մաղկածորը Վարաժնունի իշխանների սեփականությունն է եղել և միջին դարերից կոչվել է նաև Մաղկունիք կամ Մաղկունյաց գավառ, որի հետևանքով էլ հետագայում Կեչառիսը կոչվել է Դարաշիշակ — Մաղկածոր:

Բագրատունիների օրով, ժ դարի երկրորդ կեսին, այս գավառը անցնում է Պահլավունիներին, և Կեչառիսի վանքը ժԲ—ժԳ դարերին դառնում է Հայաստանի ամենախոշոր և ազդեցիկ վանքերից մեկը: Նա ունեցել է իր հոգևոր դպրոցը, ուր սովորել են ժամանակի նշանավոր վարդապետները և նրանք թվում մանավանդ 13-րդ դարի մեր նշանավոր վարդապետներից խաչատուր Կեչառեցին:

Մեր մեքենան Հրազդանի ափերով բարձրանում է Մաղկածոր, և անտառի եզրին, փարթամ վանաշուքյան մեջ մեր աչքերի առաջ պարզվում է Կեչառիսի վանքի հուշարձանների խումբը, որն անտարակույս պատկանում է հայ ճարտարապետության անկրկնելի կոթողների թվին: Հեռվից նա խոսում է արդեն մեր սրտերին, հոգում և հուզում մեզ: Ինչո՞ւ է հենց մեքենաներից և երկրաշփոթյամբ մոտենում այդ սրբավայրերին: Վանքի հուշարձանների խումբը բաղկացած է չորս եկեղեցիներից, մեկ գավթից և մի քանի դամբարան-մահարձաններից: Կեչառիսի վանքի գլխավոր եկեղեցին է Ս. Գրիգոր եկեղեցին, կառուցված 1003 թվականին Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից: Դմբեթակիր մեծ դահլիճ է, ուղղանկյուն հատակագծով, սալահատակված, տանիքը պատած սաղաքարերով: Տաճարին վից արևմրտյան կողմից դռնվում է հոյակապ գավթիք, շինված չորս արմերի վրա, կամարակապ, կանտոնահատակ առանցքով, երդիկով:

Այցելում ենք նաև Ս. Նշան (ժԲ դար), Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարավային կողմում, կաթողիկե եկեղեցին՝ Ս. Նշանի հարավային կողմում. այն կառուցել է Պոռշյան խաղբակ իշխանի որդի Վասակը՝ ժԳ դարի առաջին քառորդում: Ամեն կողմ վեհություն, խորհուրդ: Կեչառիսի վանքի չորրորդ եկեղեցին է Ս. Հարությունը, կառուցված 1220 թվականին, որը գտնվում է վերոհիշյալ վանքերի խմբից դեպի արևմուտք, 200 մետր հեռավորության վրա:

Կեչառիսի վանքը հարուստ է նաև դամբարաններով և մահարձաններով: Նրախտագիտությանը և խորոմակ հարգանքով լցված շրջապատում ենք մանավանդ վանքը կա-

ռուցող ճարտարապետ Վեցիկ վարդապետի նշանավոր մահարձանը: Նրա գեղեցիկ տապանքարի վրա կարդում ենք՝ «գլեցիկ վարդապետս յաղաթս յիշևալիք ի Քրիստոս աղաչեմք»:

Ավելի քան մի ժամ այստեղ ենք, ամեն մի քաջին մի գեղեցկության ենք հանդիպում, ամեն մի կտոր քարի վրա դրոշմվել է հայ ժողովրդի մտքի, հոգու, արտի և ձեռքերի մշտնադարձի գեղեցկությունը, որը սպալմորում է մեզ, հուզում և արդար երախտագիտությամբ է լցնում մեր սրտերը դեպի մեր փառապանծ նախնիքները՝ իշխան, վարդապետ, գրիչ, քարտաշ, մշակ: Այս խոհերի մեջ նորից տաղվում ենք Ս. Գրիգոր եկեղեցին աղոթելու: Մեզ հետ է գլուխ ամբողջ քանկությունը, Մաղկածորում հանգստացող խումբը: Եկեղեցում հուշիկ երգում են մեր սարկավազներն ու տառնողները՝ «Յորհորհոր խորին»-ը, «Տէր, տղորմեա»-ն, «Հայր մեր»-ը: Հուզումը պատում է մեզ բոլորիս: Զեմարանի փոխ-տեսուչ Մեսրոպ վարդապետը «Հոգևոց» է արտասանում: Եվ մենք հիշում ենք ոչ միայն Գրիգոր Մագիստրոս իշխանին, Վեցիկ վարդապետին և Հովհաննես քահանային, այլ նաև տգեկոչում ենք հիշատակը բոլոր նրանց, որոնց քրտինքն է թափվել այս բարերի վրա, և որոնց անունները Աստուծուն միայն հայտնի են: Դուրս ենք գալիս տաճարից: Վանքի բակում լավում է հայ տաղանդավոր արհեստավորի մրճի և քրտնգի շինարար ձանը: Ինչ քանդվել է ժամանակի ավերիչ հարվածների տակ, այսօր քար առ քար, գիծ առ գիծ, կամար առ կամար վերակառուցվում է: Հայրենի կառավարությունը խոշոր միջոցներ է առամորդել այս նշանավոր հուշարձանը վերականգնելու համար: Արդեն երկու տարի է, ինչ տվել և շարունակվում են վերականգնման աշխատանքները: Բակում մեկ շրջապատում են քաղաթիվ մարդիկ: Առաջին խակ հանդիպումից մեզ զգում ենք հարազատ միջավայրում: Մարկավազները, տառնողները շրջանակ վազմած՝ սիրով պատասխանում են բոլոր հարցերին: Նկարվում ենք բազմաթիվ անգամներ: Մաղկածորի սառը և առողջարար օդը վարդապետ խմբից հետո հրաժեշտ ենք առնում վանքից, Մաղկածորից և Հրազդանի ափերով տաղվում դեպի վապույտ Սևան:

Սեպտեմբեր 11-ն է: Մեքենայի ամբողջ թափով, ասֆալտապատ ճանապարհով սուրում ենք դեպի Սևան, իսկ մեր միտքը սավառնում է հայ ժողովրդի պատմության միջով:

Հայկական բարձրավանդակի լեռներում եղած բազմաթիվ չճերի մեջ իր մեծությունը,

գեղեցիկությամբ առաջին տեղն է գրավում Սեանը, անցյալում Գեղամա լիճ կամ Գեղարքունյաց ծով։ Սեանը աշխարհի լեռնային մեծ և բարձր լճերից մեկն է։ Նրա բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1916 մետր է, մակերեսը հավասար է 1416 քառակուսի կիլոմետրի, իսկ լճի ամպզանն ունի 4760 քառակուսի կիլոմետր տարածություն։ Սեանա լճի ավազանն ունի եռանկյուն ձև։ Դեպի ամպզան իջնող լեռնաշղթաների լանջերը ծածկված են զմրուխտ արոտավայրերով։ Սեանա լճի մեջ են թափվում մոտ 29 գետ ու վտակ։ Լճից դուրս է գալիս միայն Հրազդանը կամ Զանգուն։

«Բարի և գեղեցիկ է ծով ի խաղաղ ժամանակի», — ասել է Բարսեղ Կեսարացին, մանավանդ մեր շքնաղ Սեանը, ամռան, երբ «հանդարտացեալ կայցէ յալեաց և ի մրրկաց»։ Հիացած նայում ես ճրնդ ծիծաղել ջուրց նորա, որ յազգի ազգի գույնս ցուցանեն գերին երփն նարստուց, մերթ ծիրանույ, մերթ կապուտակի։ Ահա այսպիսի էր արդարև Սեանը մեր ուխտի օրը։ Գեղամա, Արեգունի, Սեանա, Վարդենիսի, Զանգեզուրի լեռները խոր խաղաղությամբ և ջերմագին սիրով իրենց գրկում առած օրորում են Սեվանը և կղզին, «իր դույզ վանքերի տարուրն հուզիչ սրբության մեջ»։

Մեր մեքենան կանգ է առնում կղզու ստորոտում, հանգստյան տան դարբասի առաջ, որի թևերը բացվում են հյուսիսկարծրին։ Այստեղ ևս մեզ շրջապատում են խանդավառականքով։ Դեպի վանք մեր ճանապարհի վրա մեկ է միանում այստեղ հանգստացողների խումբը։ Բարձրանում ենք վզուտ փոքր դառիվերը և կանգ ենք առնում հարավ-արևմուտյան փոքր սարալանջի վրա։ Մեր տոբերի տակ է Սեանը, փռած իր մաքուր հայելին։ Շրջանակ կազմած, կանգնել նայում ենք վար, մինչև առաջին դասարանի ուսանող նույնպիսի Պալյանը, խորունկ ապրումով ու ներշնչումով, արտասանում է Ճեմարանի փոխ-տեսուր Մեսրոպ վարդապետի (Փայլակ Միածան) «Սեանը» գեղեցիկ բանաստեղծությունը, որի պատկերները, միտքը, ներշնչությունը և գաղափարական բովանդակությունը ապավորում են մեզ, հուզում։

«Ուր էլ որ լինի Սեանը խնուռ ու կապուտաշվի,

Մեր վեճ լեռների սուրբ սկիհի մեջ քն ընել

բաժակում,

Ողի կը տա մեզ, կը տա մեզ սուրբ հաց

և կը տա գինի,

Ու հայ տաճարում լինի պատարագ և հայրց երկրում

խնդրյուն լինի»։

Այս խմբով ուղղվում ենք դեպի վանք։ Պատմական ու նվիրական արահետով անցնում և մտնում ենք Ս. Կարապետի եկեղե-

ցին, որը կառուցել է Սյունյաց Տիկին Մարիամը 874 թվականին։ Առաքելոց եկեղեցին էլ կառուցվել է 874 թվականին նույն իշխանուհու կողմից։ Սեանի վանքերն ևս եղել են մեր հոգևոր մշակույթի վառ ու հարուստ օջախ, որ սովորել ու ստեղծագործել են մեր հավատավոր ու սրբակենցաղ հոգևորականներից շատերը, որոնցից ոմանք բարձրացել են նաև Հայրապետական Դահի վրա։

Սեանի վանքի առունը սերտորեն կապված է նաև մեր ժողովրդի պատմագրական պայքարի պատմության հետ։ Սեանի ճակատամարտում 922 թվականին Աշոտ Բ Երկաթը, վանքում ապաստանած իր մի խումբ քաջերի հետ, հարձակվեց արաբ Բեշեր օստիկանի հրոսակների վրա և նրանց փախցրեց մինչև Դվին։

Կրոնարույր ու հայրենաշունչ այսպիսի դրվագների վերհիշումով մտնում ենք եկեղեցի։ Փոքր, սիրուն մի մատուռ է Ս. Կարապետի եկեղեցին, փոքր կղզու փոքր արթթատեղին։ Այստեղ ևս կատարվում է հուշի ու տպավորիչ ժամերգություն, որին ներկա են լինում Սեանում հանգստացող հայր և ուսանի։ Ճեմարանականները երգում են Սեանի ճակատամարտի առթիվ գրված «Ձի Աստուած ընդ մեզ է» շարականը, «Նալեաց սիրով»-ը, «Տէր, ողորմեա»-ն և «Հայր մեր»-ը։

Եկեղեցուց դուրս գալուց հետո շրջապատում ենք կղզու զանազան մասերը, ծանոթանում կղզու պատմության և գաղտնարաններին, որտեղ պահվել են արհավիրքի օրինին շրջակա վանքերի և հայ գյուղերի հարստությունները, ձեռագրերը և նույնիսկ դենքերը։

Ժամը 3-ին նախաճաշում ենք Սեանի փին, կանաչների վրա։ Վախչում ենք Սեվանի Իշխան ձուկը։ Հետմիջօրի ժամը 4-ին հրաժեշտ ենք առնում կապույտ Սեանից։

Սեանից վեր մինչև Մովսեսյան ճանապարհը անցնում է լճի ափերով։ Կանգ չենք առնում։ Մեր մեքենան սուրում է վեր, միշտ վեր, սարն ի վեր։

Սկսվում կա գրուդի մոտ մենք արդեն գտնվում ենք ծովի մակերևույթից 2122 մետր բարձրության վրա։ Ցուրտ է, մրսում ենք։ Ապա ճանապարհը օձագալար սյուռլաներով իջնում է Դիլիջանի ծաղկավետ և դալարագիղ հովիտը։ Այստեղ անձրևում է առատորեն։ Լիաթոք շնչում ենք Դիլիջանի կանաչավետ երկնիքների, սոճիների և անձրևի բուրմունքով հազեցած օդը։

Դիլիջանից լիալի Կիրովական, ճանապարհի երկու կողմերում, փռված են փարթամ կանաչների և ընդարձակ մրգաստան-

ների մեջ թաղված կղմինդրի տանիքներով գլուխներ:

Որեկտյան ժամը 6-ին հասնում ենք Կիրովական, երբեմնի Ղարաբեղիսեն: Կիրովականը հիանալի դիրք ունի. դաշտագեղ բլուրների լանջին, երբեմնի Գուգարաց աշխարհի Տաշիրք գավառի Բամբակաձորի մեջ, Տանձուտ, Վանաձոր և Փամբակ գետակների օղակների մեջ առնված: Հեռվից Կիրովականի վրա իշխում է Մայմեխ լեռնագագաթը:

Կիրովականը Հայաստանի երիտասարդ և գեղեցիկ երրորդ քաղաքն է, որ իր ուշագրավ դիրքով, բարեկարգ փողոցներով, զբոսադահլիճներով, պուրակներով և ծաղկափայտներով հմայում է մեզ: Հատկապես գեղեցիկ է քաղաքի կենտրոնական հրապարակը, որի շուրջ բարձրանում են հայկական ճարտարապետության և նորարարական ճարտարապետության գեղեցիկ շենքեր: Անցյալի տիտուր և սև քաղաքից ոչինչ չի մնացել: Կիրովականը արդիական և երիտասարդ քաղաք է, թաղված ծառերի մշտադալար կանաչի գրկի մեջ: Կիրովականը նաև զարգացած արդյունաբերական կենտրոն է, որտեղ կան բազմաթիվ գործարաններ: Բացի այդ, քաղաքը ծածկվել է միջնակարգ դպրոցների, երաժշտական, արհեստագործական ուսումնարանների, մանկապարտեզների, մանկամասերի, պարադանների և հիվանդանոցների խիտ ցանցով: Քաղաքում մեքենաներով ման գալուց հետո, ուղղվում ենք դեպի Կիրովականի հայոց Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Կանգ ենք առնում եկեղեցու մեծ դարպասի առաջ: Մեքենաների շուրջ հավաքված բազմությունը մեզ դիմավորում է ժպիտներով: Ուղղվում ենք եկեղեցի, որը 80-ամյա Ս. Գևորգ ավագ քահանա Գևորգյանը և Անթիլիասի դպրեվանքի նախկին տեսանող և այժմ նորօծ Ս. Վարդեն քահանան կատարում են ձեռնարկյալ ժամերգությունը: Մարկավազներն ու ճեմարանի տեսանողներն ամոխշապես անցնում են դաս՝ պրակայի գլուխ, և խանդավառությամբ երգում օրվա ստեղծի համբարձին՝ «Նրանելի տուրք մանկունքն»: Եկեղեցին լցվում է հավատացյալներով, որոնք երկրպագություն ցուցնում են ժամերգությանը:

Կիրովականի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը շինվել է Հովհաննես Կարբեցու օրով 1831 թվականին, նախկին եկեղեցու երկրաշարժից քանդակվուց հետո, ճարտարապետական տեսակետից առանձին արժեք չի ներկայացնում:

Ժամերգությունից հետո եկեղեցու բակում հավաքված ժողովուրդը շրջապատում է մեր ուսանողներին. նրանք բազմաթիվ

հարցեր են տալիս Վեհափառ Հայրապետի, Մայր Աթոռի և Ս. Էջմիածնի մասին: Անձրևում է: Այս եղանակին հաճախող են անձրևները այստեղ: Գիշերում ենք Կիրովականում:

Հունիսի 25-ին, երեքշաբթի, վաղ առավոտյան, մեկնում ենք դեպի Սանահին, Լոռվա աշխարհը, Գուգարաց երկիրը:

Կիրովականից 3 կիլոմետր հեռավորության վրա, դեպի Շիրակի դաշտավայրը տանող խճուղուց մեքենան բաժանվում է դեպի Լոռի տանող ճանապարհը, որի հարավային մասից սկսվում է և դեպի արևելք է տարածվում Բաղուսի կամ Բզումալի, լեռնաշղթան, արևմտաքից ծածկված ալպյան ճոխ արոտավայրերով, իսկ արևելքից՝ թանձրախիտ անտառներով: Մինչ ձորում հոսում է լեռնային առվակը:

Մեքենան բարձրանում է միշտ վեր, մինչ ճանապարհի գոտին սեղմվում է և գրկում Բաղուսի լեռնաշղթայի ալպյան արոտավայրերով ծածկված դաշտագեղ լանջը: Մաքերի գլխին մատախուղ է, և դեռևս չկա արևը: Ամպամած է:

Առավոտյան ժամը 9-ին անցնում ենք Պուշկինյան լեռնանցքով: 2040 մետր բարձրության վրա ենք: Քիչ հետո արդեն կանգ ենք առնում պատմական այն աղբյուր-հուշարձանի առաջ, որտեղ գրված է. «ԱՅՍՏԵՂ ՊՈՒՇԿԻՆԸ 1829 թվի ՀՈՒՆԻՍԻ 23-ԻՆ ՀԱՆՐԻՊԵՆ Է Ա. Ս. ԳՐԻԳՈՅՏՈՎԻ ՄԱՐՄՆԻՆ»: Հարյուր քառասուն տարի հետո, նույն ամսին և համարյա նույն օրերին մենք էլ անցնում ենք նույն լեռնանցքով: Այստեղ ևս մեր աչքերի առաջ պարզվել է հայրենի աշխարհի շնաշխարհիկ գեղեցկությունը: Ահա Լոռվա աշխարհը, Գուգարաց երկիրը, ամպերի մեջ մխրձված լեռնազապոններով, ընդարձակ անտառապատ հովիտներով և անդնդատր վիթհերով: Ի տես այս բոլորի, մեր հիշողության մեջ զարթնում են պատմական այդ վայրերի հետ սերտորեն կապված քաղցր հիշատակներ:

Պուշկինյան լեռնանցքում, աղբյուր-հուշարձանի պրիսին, տասը քալ հեռավորության վրա բարձրացել է սիրուն և ճաշակավոր «Գուգարք» ճաղարանը: Մտնում ենք ճաշարանից ներս: Գտնում ենք ջերմ հոսքային թուրքյու: Ամեն կողմ մաքրություն և վանդապատություն: Նախաճաշում ենք այստեղ, ու մի պահ հանգստացած, ճանապարհ ենք ընկնում դեպի Ալավերդի, Սանահին: Օձադալար ճանապարհը քակվում է սարի լանջի վրա: Իջնում ենք Ձորագետի հովիտը: Ահա և գետը՝ Ձորագետը: Տեղ-տեղ շատ խորն է գետի անկողինը. նա սկիզբ է առնում Լոռու հարթավայրից երկու անկմաներով, և մի

որոշ տեղ հանգիստ գալարումներով հոսելուց հետո, դուրս է գալիս Տաշքատափի վրայից և մտնում նեղ ու զառիվայր ձորը: Անցնում ենք Ձորագետի հին կամրջով և բարձրանում Չադին-դադի հանդիպակաց սարավանդը, մինչ հեռվից երևում են Չադին-դադի լալվար, Լոք և Լիջան լեռնազանգվածները, և, ճամպերը դանդաղ ուղտերի նման Չադին լեռան վրա կանգ առանք: Հիշում ենք մանավանդ հայ գրականությունից «Լալվարը որսը»: Չադին-դադի խոր ձորերով է հոսում պղտոր Դեբետը: Անցնում ենք Այգեհատ, Ովղունլար (Օձուն) հայ գյուղերով և ուղղվում դեպի Ալավերդի:

Այժմյան Ալավերդու շրջանը պատմական Հայաստանի Գուգարաց նահանգի Տաշիրք Գավառի մի մասն է հանդիսանում: Ժ դարից այստեղ իշխել են Բագրատունիները: 978 թվականին այստեղ է հիմնադրվել Անիի թագավորության հնթակա Կյուրիկյան թագավորությունը: Այս շրջանում Տաշիրքը ապրել է տնտեսական, մշակութային, հոգևոր բուռն վերելք: Կառուցվել են բազմաթիվ վանքեր, աշխուժացել է առևտուրը, կառուցվել են Հաղբատը, Սանահինը, Քոթալը, Հոռոմայրը, Քառասուն մանկունքը և Կայան, Կաթոն, Ախթալա ամրոցները: Ժ դարից այստեղ իշխել են Ջաքարե և Խվանե եղբայրները: Իջնում ենք Դեբետի ձորը, և ահա մեր առաջն է Սանահին կայարանը: Այգեհանից մեզ ժպտում են մրգերով ծանրաբեռնված բալենիներն ու խնձորենիները, մինչ Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանները իրենց սրողպատյալ թոքերից արտաշնչում են աշխատանքի ստեղծարար հնչյունը:

Հետմիջօրեի ժամը 1-ին մեր մեքենաները կանգ են առնում Դեբետ գետի վրա ձրգված հին կամրջի մոտ, կամուրջ՝ որը շինվել է Ժ դարում Նանա թագուհու կողմից: Սանահին վանքը գտնվում է կամրջից 3 կիլոմետր հեռավորության վրա, Սանահին համանուն գյուղի սարի լանջին: Շտապում ենք ժամ առաջ հասնել վանք: Ուտով բարձրանում ենք սարն ի վեր, ուխտավորի հավատով և ջերմեռանդությամբ, ժայռոտ և տորապտուրտ անդ կածաններով: ձորում հոսում է պղտոր Դեբետը, հանդիպակաց պղնձաձուլյն լեռներից լսվում է Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանների զվարթ աղմուկը և անընդհատ երթևեկող գնացքների ազդարար սուլուցը: Հասնում ենք Սաեաճին գյուղը: Կլմինդրե կառուցված ծառերի և փարթամ կանաչների մեջ թաղված երկիկների ետևից երևում է Սաեաճին հուշակավոր վանքի հովանավոր սուրբ զմբեթը: Շտապեցնում ենք քայլերը, ժամ առաջ ծնրա-

դրելու և համբուրելու հաղարամյա վանքի սուրբ քարերը և մեր եռամեծ վարդապետների նվիրական շիրիմները: Վեհերոտ քայլերով մտնում ենք վանքի բակից ներս և հափշտակված կանգ ենք առնում այդ սրբավայրերի և շիրիմների առաջ: Սարսուռ է անցնում մեր ամբողջ մարմնով: Վեհ է պահը և սպասվորիչ... դարերն են մեզ նայում: Սանահին վանքի գոյությունը բարձրանում է մինչև Ժ դար: Քաղկեդոնական վեհերի պատճառով Հոռոմաստանում հալածված հայ հոգևորականները Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի օրով այստեղ կառուցում են վանք, հիմնում միաբանություն և զբաղվում դիր ու գրականությամբ, աղոթքով ու հայ մշակույթով: Սանահինը դառնում է մեր մշակութի վառ օջախներից մեկը, Բագրատունյաց Սմբատ Բ թագավորի օրերից, այստեղ աշխատում ու ստեղծագործում են մեր եռամեծ վարդապետները, Հայ եկեղեցու մեծիմաստ և քաջակորով պաշտպանները:

Սանահին և Հաղբատ վանքերի մասին խոսել են մեր պատմիչներից Ստեփանոս վարդապետ Ասողիկը (Ժ դար), Սամվել Անեցին (ԺԲ դար), Կիրակոս Գանձակեցին և Մատթեոս Ուտհայեցին և Վարդան վարդապետ Բարձրբերդյան (ԺԵ դար):

Սանահինի վանքը միաժամանակ հանդիսացել է մեր ազգային-եկեղեցական առաջին պանթեոնը: Վանքի տաճարում թե սարի լանջին կողք-կողքի պառկել են մեր պատմության, սրի և քաջության, գրի և հավատքի մեծանուն հերոսները, Ջաքարե իշխանից մինչև Գրիգոր վարդապետ Տուտեղդին:

Ժ դարում Սանահինը իր շրջակայքով պատկանել է Արղունյանց Երկայնաբազուկ իշխանական տոհմին, և վերջապես քաղցր է հիշել, որ Սանահինում է ծնվել հայ ժողովրդի տաղանդավոր զավակ Անաստաս Միկոյանը:

Սանահինի վանքը քարեղեն ճարտարապետական մի համանվագ է՝ հուշարձանների իր խմբով, որտեղ ներդաշնակորեն օգտագործվել են հայ ճարտարապետության մինչ այդ ձևեր բերված բոլոր նվաճումները: Սանահինում գոյություն է ունեցել բազմադամ միաբանություն, որը մեծ ազդեցություն է թողել ժամանակի հայ քաղաքական ու մշակութային կյանքի վրա: Այստեղ գործել է Գրիգոր Մագիստրոսի ճեմարանը (ԺԱ դար), և, ըստ ավանդության, այնտեղ դասավանդել է ինքը՝ Գրիգոր՝ Մագիստրոս գիտուն իշխանը: Սանահինը միաժամանակ հանդիսացել է Կյուրիկյան Բագրատունիների, Ջաքարյան սպասալարների և Երկայնաբազուկ Արղունյանների տոհմական գերեզմանոցը:

Վանքը, բացի իր ճարտարապետական կառուցվածքի առանձնահատկություններից, ու-

նի նաև բազմաթիվ վիճակա՛ն արձանագրու-
թյուններ, հուլիս կարևոր հայ պատմության
համար:

Սանահինի Ս. Աստվածածին եկեղեցին կա-
ռուցվել է 935—945 թվականներին Հունաս-
տանից Ռոմանոս կայսեր ժամանակ կրոնա-
կան հալածանքներից ալստեղ ապաստան
գտած ուսումնատենչ հայ վարդապետների
կողմից: Եկեղեցին արտաքուստ ուղղան-
կյուն է, ներքուստ՝ խաչաձև, կամարակալ,
գմբեթավարդ: Եկեղեցու հատակը ծածկված
է սրբատաշ սալիկներով:

Սանահին վանքի ամենագլխավոր և փա-
ռաշուք ճարտարապետական կոթողն է Ամե-
նափրկիչ եկեղեցին, կառուցված 967—972
թվականներին Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի
բարեպաշտ թագուհի Խոսրովանուշի և նրա
երկու որդիների՝ Սմբատ և Գուրգեն իշխան-
ների կողմից, և որոնց բարձրաքանդակները
նկարված են եկեղեցու արևելյան պատի
ճակտին: Տաճարը սյուների շունի, ներքուստ
խաչաձև, գմբեթավարդ, ունի կրկնահարկ
խորաններ չորս անկյուններում, ինը պա-
տարագամատույց սեղաններ: Խորանի մուտ-
քի պատի մեջ գտնվում է գաղտնարանը, ուր
պահվել են վտանգի ժամերին վանքի սրբա-
ղան անոթները, ձեռագրերն ու սրբություն-
ները:

Սույն եկեղեցու արևմտյան կողմում գտ-
նվում է Գավիթը կամ Ժամատունը, կառույ-
ված 1181 թվականին Սանահին վանքի ա-
ռաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կող-
մից: Գավիթը մի ընդարձակ սրահ է, գմբե-
թավարդ, երդիկով, հաստատված չորս հաս-
տարեստ միակետուր սյուների կամարագոտու
վրա: Սյուների խարիժներն ու խոյակները
քանդակազարդված են հրաշալիորեն: Գավ-
թում կան բազմաթիվ վիճակա՛ն արձանա-
գրություններ. հատակը ծածկված է վանքի
երախտաշատ և մեծանուն առաջնորդների
տապանաքարերով:

Նոսրագավիթը ընդարձակ կամարակալ մի
սիրուն սրահ է, շինված կամ կառուցված
միատեսակ սրբատաշ քարերից 1211 թվա-
կանին, Զաքարի սպասալարի հաղարապետ
Վաչե Սարգսյան իշխանի կողմից: Այստեղ
են գտնվում իշխանների բազմաթիվ դամ-
բանաքարեր:

Սանահին վանքի հուշարձանների մեջ ա-
մենահետաքրքիր կառույցներից մեկն է Մա-
գիստրոսի ճեմարանը, նախագավթի հյուսի-
սային կողմում, Ամենափրկիչ և Ս. Աստվա-
ծածին եկեղեցիների միջև: Մագիստրոսի ճե-
մարանը կամարակալ մի գողտրիկ կառույց
է, ԺԱ դարից: Նա եղել է Սանահին վանքի
դպրանոցը:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային
պատին կից բարձրանում է գեղեցիկ դան-
գակատունը, որը քարեղեն մի սլացք է, թույլ
դեպի երկինք, իր խոյանքի մեջ քարաքած:
Կառուցված է ԺԳ դարում Արաս Բ Բագրա-
տունի թագավորի օրոք: Գողտրիկ կաթողի-
կեով եռահարկ մի կառույց է դա, ներքուստ
քարե սանդղակներով: Երկրորդ հարկում
կան պատարագի երկու սեղաններ: Սանա-
հին վանքի պատմական հուշարձանների մաս
է կազմում նաև Ս. Գրիգոր Բարձրաբաշ եկե-
ղեցին: Սա մի փոքր և սիրուն մատուռ է,
գմբեթակիր, արտաքուստ կլոր, իսկ ներքուստ
խաչաձև, կառուցված հավանաբար Ժ դարում:

Վանքի ամենահետաքրքիր և արժեքավոր
կառույցներից մեկն է հանդիսանում Մատե-
նադարանը, կառուցված 1063 թվականին Դա-
վիթ Ա Անհողին թագավորի դուստր Հրանուշ
թագուհու կողմից: Մատենադարանը գտն-
վում է Ս. Գրիգոր եկեղեցու հյուսիսակողմը
Շենքի մուտքի կամարի և ճակտի մեծ քար
վրա կան բազմաթիվ արձանագրություններ
տրոնցում հիշատակվել են նախորդների
անունները: Գրատուն-մատենադարանը ի-
ճարտարապետական առանձնահատկությամ
ու ժիայն նորություն է, այլ նաև հոյակա
մի կոթող: Մատենադարանը առանց սյուների
և կամարակալ, քառակուսի հատակագծով,
Գմբեթի թմբուկը հաստատվել է կամարներ
վրա, որոնք վեր են բռնվել չորս գեղաքան
դակ կիսասյուներով: Որմերում կան բա-
զմաթիվ խորշեր հավասար խորությամբ, և
եկեղեցական սպասներ և ձեռագրեր պահե-
համար: Որմասյուները և նրանց խարիժի
ներն ու խոյակները կրում են կողոված
նուրբ զարդաքանդակներ, թույլների և ս-
ղունների բարձրաքանդակներ: Շենքի ըն-
հանուր երկարությունն է մոտ 9 մետր, ի-
բարձրությունը՝ մոտ 11 մետր: Այս բոլ-
րիտեղց հետո, նորից վերադառնում
և Ամենափրկիչ եկեղեցին ու կանգնում երեկ-
յան աղոթքի... Մեզ հետ նույն ժամին
դոթքի են կանգնել նաև մեր եռամեծ վա-
ղապետների և շինարար իշխանների հոգի-
րը: Հինավուրց տաճարի կամարների տա-
ուր ծնրադրել են և աղոթել մեր նախնի
հնչում է նաև մեր աղոթքը... Ուսանողնե-
րգում են Վեյսա դուարթը... Եվ լույս է
նում մեր հոգիների մեջ, լույս է իջնում ա-
տեղ թաղված սուրբ վարդապետների և
վանքը շինող ու շենցող իշխանների շիր-
ների վրա... Եկեղեցու գմբեթից վեր, դե-
վեր, երկինք է բարձրանում մի անգամ
հայ աղոթքը: Պահը հուլիս է և աննկարագ-
լի: ... Երկյուղածորեն համբուրելուց հե-
Ս. Սեղանը, ուղղվում ենք դեպի արքայակ

և վարդապետական դամբարանները, վանքի հարավ-արևմտյան մասում: Կանգնում ենք մի պահ: Զաքարև և Իվանն սպասարարների և հայ իշխանների դամբարանների առաջ, ու ապա խմբովին ուղղվում դեպի հռամեծ վարդապետին: Սանահին վանքի հռչակավոր առաջնորդի և մեծիմաստ աստվածաբանի՝ Գրիգոր Տուտեորդու մահարձանը: Ինքնարեքարար և ներքին մղումով բոլորս մեկ մարդու նման ծնրադրում ենք նրա շիրմի առաջ: Հոգեշնորհ Տ. Մեսրոպ վարդապետը հուզված ու թրթռուն ձայնով «Հոգեւոց» է արտասանում. արցունք և կրախտագիտություն կա նրա աղոթքի մեջ: Ամեն ինչ լուռ է մեր շուրջը, ու մենք մեր հոգեղեն աչքերով տեսնում ենք ահա մեծ Տուտեորդուն այս նույն տեղերում շրջապատված իր Սանահինյան աշակերտներով, երբ նրանց տալիս էր կրակե իր պատգամը, որ պատգամն է նաև տրված մեզ, և դալիք բոլոր սերունդներին. «Հաւան եմք մեք ընդ հարսն մեր ի դժոխս իջանել և ոչ ընդ հոռութոյց յերկինս ելանել»: Համբուրում ենք շիրմը ու մեր ուխտը կատարած, ոտքի կանգնում: Գեղեցիկ է Տուտեորդու մահարձանը, բարձր, սլունազարդ և կամարակապ, վրան քանդակազարդ շքեղ խաչքարով և արձանազրուկյամբ:

Սանահինի վանքը հուշարձանների, մատուռների մի սուրբ աշխարհ է, ո՞ր մեկը հիշել, ո՞ր մեկի առաջ ծնրադրել... Մոտ երեք ժամ ենք անցկացնում այս սրբավայրում և մեզ թվում է, որ դեռ ոչինչ չենք տեսել. ժամերը սահել են բոպենների նման արագ և անվերադարձ:

Հայրենի կառավարությունը սեփական միջոցներով խոշոր վերանորոգչական աշխատանքներ է կատարել նաև Սանահինի վանքում:

Հավաքվում ենք Սանահինի կամարակապ աղբյուրի մոտ, աղբյուր, որ կառուցվել է Զաքարև և Իվանն եղբայրների կողմից: Աղբյուրն էլ ճարտարապետական մի սիրուն կոթող է. նրա ճարտարապետն է ոմն Մխիթար: Սառնորակ ջուրը հավաքվում է ստորերկրյա խոր ու ընդարձակ յոթը ավազանների մեջ և Չադին-դաղից կավե թրծված խողովակների միջով հասնում է մինչև վանք:

Մեկնման տխուր ժամն է: Պետք է հրաժեշտ առնել այս սրբավայրերից: Վանքի բակում կանգնած, մի անգամ ևս մեր աչքերով գրկում ենք վանքը, նրա հուշարձանների ամբողջ խումբը, և նրա պատկերը մեր սրտում ու հոգում որպես թանկագին մասունք՝ սարերի ու ձորերի միջով ուղղվում ենք մյուս բարձունքը, որտեղ անհամբեր մեզ է սպասում Հաղբատը:

Ժամը 5-ն է: Ոչ ոք սովածություն չի զգում: «Ոչ միայն հացիս կեցցե մարդ...»: Իսկ այսօր մենք Սանահինում շատ մեծ հոգեկան սնունդ և լույս ենք քաղել մեր ուխտից:

Ուղղվում ենք դեպի Հաղբատ, հավատի և դիմալքյան այդ երկրորդ օջախը՝ «Յուխտ» և յերկրպագութիւն»: Հաղբատի ճանապարհը ավելի դժվար է, թեք ու ցից: Բայց կրակ կա մեր սրտում, տեսնելու նաև մեր հռամեծ վարդապետների այս հոգեւոր ու իմացական Տունը: Մազլցում ենք ժայռերն ի վեր, երբեմն հետս ընկրկում, բայց միշտ առաջանում ենք, հաղթահարելով դժվարությունները, արովհետև մեր սուրբ նպատակը տկարություն չի ճանաչում: Հեռվից Հաղբատը քաշում, ձգում է մեզ իրեն: Նա ուրախ է: Ամեն մի քայլին մեր աչքերի առաջ միշտ պարզվում են նորանոր գեղեցկություններ: Հեռվում կոռու հեքիաթային լեռներն են, իսկ ձորում, խոր կիրճի միջով հոսում է պղտոր Գերեալը: Ուռով Սանահինից Հաղբատ 8 կիլոմետր ճանապարհ կտրելուց հետո հասնում ենք դյուղ: Այս մտերիմ ճանապարհով անցել են նաև մեր վարդապետները: Հեռվից մտերմորեն մեզ է նայում և ժպտում Սանահինը... որ այցելում ենք իր եղբոր:

Հաղբատ ու Սանահին, երկու համբուրելի անուններ, մեր հոգեւոր մշակույթի ու հավատի վառ օջախներ: Նրկյուղածությամբ ու հիացմունքով համակված, մտնում ենք դարավոր մենաստանի պարիսպներից ներս: Նույն սիրելի և միատիկ միջավայրը, նույն համբուրելի պատմական անունները, նույն ջերմ ու կենդանացնող շունչը ամեն կողմ... Հարազատ է մեզ նաև Հաղբատը: Նա խոսում է մեր զգացմունքներին, մեր հոգուն...: Հաղբատի վանքը հիմնադրվել է Աբաս Ա Բագրատունու օրոք, Հունաստանից հալածական հայ վանականների կողմից:

Հաղբատի գլխավոր եկեղեցին է Ս. Նշաւը, ճարտարապետական հուշակապ մի կառույց: Եկեղեցին հիմնադրել է նույն բարեպաշտուհի Խոսրովանուշ թագուհին, Բագրատունյաց նախարարական տան և արքունիքի պաշտպան ու պահապան Քրիստոսի խաչափայտից մի մասունք նվիրելով եկեղեցուն: Ս. Նշանը շինվել է 967—991 թվականներին, Գուրգեն և Սմբատ արքայորդիների օրոք, որոնց բարձրաքանդակները դրնվում են տաճարի արևելյան պատի վրա, դեմ-դիմաց կանգնած, եկեղեցու կաղապարը իրենց ձեռքում բռնած: Ս. Նշանը կառուցվել է սրբատաշ քարերով, քարքառախաչով, արտաքուստ՝ քառանկյունի, առանց սյունների:

Ճարտարապետական տեսակետից հոյակապ կառույց է նաև Ս. Նշանի Գավիթը կամ Ժամատունը, որը գտնվում է արևմտյան կողմում, «գարմանակերտ» մի շենք, որ ըստ պատմիչի, «հիացուցանէ գտնադրան»։ Այն շինել են տվել Կյուրիկե Ա-ի Մարիամ և Ռուսագան արքայադուստրերը, 1161 թվականին։ Գավթի կենտրոնում կա ավազան, որտեղ, ըստ ավանդության, կատարվելիս է եղել ջրօրհնները։ Գավթի հատակը ծածկված է տապանաքարերով։ Գավթը մի մեծ սրահ է, խաչաձև հատակագծով, երկու մեծ սյուների և 10 կիսասյուների խաչաձևող կամարների վրա կանգնած հոյակապ զմբեթով։

Ժամատան հարավում գտնվում է Ս. Դրիգոր եկեղեցին, կառուցված 1005 թվականին, ինը պատարագամատուց տեղանքներով։ Իսկ հյուսիսային կողմում գտնվում է Ս. Աստվածածին մատուռը (ԺԳ դար)։

Հաղբատի կառույցներում, իր ճարտարապետական յուրահատուկ կառուցվածքով ուշադրություն է գրավում վանքի վանահայր Համազասպ եպիսկոպոսի 1257 թվականին շինած «Համազասպի շենք»-ը, մի քեղեցիկ և ընդարձակ դահլիճ, շինված սրբառաջ քարերից, շուրջ 25,50 մետր երկարությամբ, 32 մետր բարձրությամբ և 25,50 մետր լայնությամբ, տվ կիսասյուների հետ կամարներով միացած զմբեթով։ Այս մեծ դահլիճը ծառայել է որպես Դպրատուն, որտեղ դասավանդել են մեծ հաղբատցիները։

Դպրատան հարավային կողմում գտնվում է Մատենադարանը, քառակուսի հատակագծով, առանց սյուների, ութանկյուն զմբեթով մի շենք, կենտրոնում ունենալով մի բացվածք, որտեղից լույս է թափանցիլ ներս։ Վանքի բակում, մենակ, բարձրանում է Զանգակատունը, կառուցված 1245 թվականին, երկհարկանի, քառակուսի հատակագծով, քանդակազարդ գույզ լուսամուտներով։ Առաջին հարկի պատի ներսում կան երկու փոքր խորաններ և քարե աստիճաններ, երկրորդ հարկ բարձրանալու համար, որտեղ կան չորս խորաններ և սյունազարդ զմբեթ։ Զանգակատան մուտքը կամարակապ է, Զանգակատան առաջ, բակում կան դամբարաններ մեծ վարդապետների՝ Դավիթ Քոթայրեցու (ԺԳ դար), Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերի (1229 թ.), Հովհաննես Պլուզի (ԺԴ դար) և ուրիշների։

Վանքի պարիսպներից դուրս գտնվում է Սեղանատունը, 30 մետր երկարությամբ և 9 մետր լայնքով մի շենք, շինության թվականը անհայտ, բայց հավանաբար ԺԳ դարից, երբ Հաղբատն ուներ մեծ թվով միաբանություն և հոգևորականություն։

Հաղբատի վանքը շրջապատված է պարսպով (ԺԳ դար)։ Պարիսպը արևմուտքից տնի բրգաձև աշտարակներ։ Գլխավոր մուտքը, արևմտյան կողմից, կամարակապ է։ Պարսպից ներս, թե՛ հյուսիսային և թե՛ հարավային պատերին կից կան միաբանական խցիկներ, ուր աղոթել և ատեղծագործել են մեծիմաստ հաղբատցիք։

Պարսպից դուրս, արևելյան կողմում է գտնվում Վանքի աղբյուրը, կառուցված 1258 թվականին, վանքի վանահայր Հովհաննես արքեպիսկոպոսի կողմից։ Սրահանման, երեք կամարակիր մուտքերով քարեղեն մի չքնաղ կոթող է։ Պատերին կից հաստատված են հինգ քարե ավազաններ, որոնց մեջ հոսում է առատորեն սառնորակ ջուրը, բերված Ս. Լուսի սար լեռան ակունքներից, կավե խողովակներով։ Աղբյուրից դեպի արևելք Հաղբատի գերեզմանատունն է (հոգեվոր և աղխարհիկ) գեղակերտ խաչքարերով։

Ժամերն անցնում են աննկատ։ Հաղբատն իր շրջակայքով շատ հարուստ է պատմական հուշարձաններով և օրեր են պետք հանգամանորեն այցելելու այդ բոլորին։ Արդեն երեկո է, արևը մայր է մտել, պետք է շտապել։ Նորից մտնում ենք Ս. Նշան, ու իջնող գիշերվա հետ, կատարում մթի մեջ «Եկեսցե՛ն»։ Հաղբատի դարավոր կամարների տակ հնչում է մի անգամ ևս «ի խորոց սրբտից» բխած մեր աղոթքը։ Անասելի հուզումով, համարյա բռնի բաժանվում ենք Հաղբատի սուրբ քարերից։ Իջնում ենք սարից ներքև։ Մեզ է հետևում հեռվից Հաղբատի կաթողիկեն... Գիշերում ենք Ալավերդիում և հաջորդ օրը, ամսի 26-ին, չորեքշաբթի, առավոտյան ժամը 7-ին, մերադարձի մեր ճանապարհի վրա, ուղևորվում ենք Օձուն (Ուրումլար) գյուղը, ուր կա հյուսկերտ տաճար և մահարձան կոթող։ Գեղադիր գյուղը սարի լանջին թաղված է ծառերի և փարթամ կանաչի մեջ։

Մոտենում ենք պարսպապատ եկեղեցուն։ Օձունի եկեղեցին կառուցել է Հովհաննես Օձնեցի Իմաստասեր կաթողիկոսը 735 թվականին։ Եկեղեցին զմբեթակիր է և ունի բազիլիկ ձև, երեք կողմերից շրջափակված կամարակապ արահներով։ Տաճարի դռների շրջանակները, պատուհանների պսակները զարդարվել են բուսաքանդակներով և սրբերի բարձրաքանդակներով։

Եկեղեցու արևելյան պատի լուսամուտի ճակատում գտնվում է Քրիստոսին ներկայացնող մի պատկերաքանդակ, ձախ ձևով բռնած Հովհաննես Ավետարանը, որի առաջին երեսի վրա գրված է միջին երկաթագրով՝ «Ի սկզբանէ էր քանն և», մյուս ե-

րեսի վրա՝ «բանն էր առ Ած. և Ած. էր բանն»։ Տաճարի հյուսիսային կողմում բարձրանում է գերեզմանական մի շատ հին և բացառիկ աստիճանավոր կոթող, երեք քառանկյուն սյուններով, կամարով կապված միմյանց հետ։ Հուշարձանը կառուցված է վարդապույն սրբատաշ քարերից։ Նկեղեցու շրջափակը գերեզմանատունն է, գեղաքանդակ խաչքարերով։ Կես ժամ մնալուց հետո հրաժեշտ ենք առնում Օձունի եկեղեցուց և ուղղվում դեպի Հառիճա վանք։

Ճանապարհին հանդիպում ենք նորից «Ճաշարան Գուրաք»-ում, և ապա վտրելով Փամբակի և Շիրակի դաշտը, Լենինական քաղաքի միջով, երեկոյան ժամը 6-ին հասնում ենք Հառիճա վանք։

Հառիճա վանք գտնվում է Արթիկի շրջանի Հառիճ գյուղում։ Հառիճը եղել է պատմական Հայաստանի հյուսիսային և նշանավոր բերդավաններից մեկը, իսկ վանքը՝ Հայաստանի հոգևոր խոշոր կենտրոններից և մշակույթի վառ օջախներից մեկը։ Հառիճա վանքը բաղմն է Արագածի փեշերին, ձորի բարձր քարափի ափին, գեղատեսիլ սլալ-րում։ Հառիճա վանքը փր հովասուն կլիմայով, սառնորակ աղբյուրներով, ալպյան կանաչությամբ և երփներանգ անուշաբույր ծաղիկներով՝ հին օրերին եղել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների սիրած ամառանոցային վայրերից մեկը։

Հառիճա վանքի նշանավոր հուշարձանների խումբը ըաղկանում է երկու գավիթ-ժամատանից, երկու մատուռից, վանականների խցիկներից, պարսպապատից և գերեզմանոցից։

Հառիճա վանքի ամենահին կառույցն է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, կառուցված մի ոմն Սարգիս Ճոնի կողմից, է դարձում։ Կենտրոնագմբեթ փոքրիկ եկեղեցի է դա, խաչաձև հատակագծով, ներսից վրո, գլխավոր մուտքի արևմտյան վտղմում փոքր ղանգակատնով։ Նկեղեցին կառուցված է սև ու կարմիր տուֆի մաքուր տաշված մեծ քարերով։

Հառիճա վանքի գլխավոր եկեղեցին է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը կառուցել է Զաքարի սպասալարը 1201 թվականին։ Սա ընդարձակածավալ մեծ կառույց է, բարձր ու լայնանիստ գմբեթով։ Հատակագիծը արտաքուստ ուղիղ քառանկյունի է, իսկ ներսից՝ խաչաձև։ Խորանները երկհարկանի են։ Վերի հարկի խորանները սրահաձև, սյունազարդ և կամարակապ, իջխանների համար, և ուր բարձրանում էին 12 աստիճան ունեցող քարե սանդուղքներով։ Ճորանների ալպիսի լուծումը եզակի դեպք է հայկա-

կան ճարտարապետության մեջ, ըստ մասնագետների։

«Ճաճարի արևելյան ճակատի վերի մասում, պատի մեջ ապուցված է Զաքարի և Լվանի եղբայրների ամբողջական, մեծադիր բարձրաքանդակը։ Նկեղեցին կառուցված է վառ մանիշակագույն մաքուր հղկված խոշոր քարերով, ճակատների և գմբեթի թմբովի լուսամուտները պսակված են գոտավոր շրջանակներով, գմբեթի վեղարը վարդապակած է ծոպերով, իսկ քիվերը պատած են ծաղկահյուսված զարդաքանդակներով։

Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմում, տաճարին կից, գտնվում է Գավիթը կամ ժամատունը, որը կառուցվել է ԺԳ դարի 50-ական թվականներին Վահրամ Հեճոսպ իշխանի կողմից, քառակուսի հատակագծով, ջրս հաստահեղույս և ամբողջական ութ կեսասյունների վրա, թաղակալ ծածկով, կենտրոնում հատուկ քառակուսի անց-երգիկով։ Գավիթը երեսապատված է կապտագույն քաղաղի արքատաշ խոշոր քարերով։ Նկեղեցու հարավային կողմում գտնվում է երկրորդ գավիթը, ավերակ վիճակում։

Այցելում ենք նաև ձորի քարափի եզրին գտնվող մատուռը, միաբանության խցիկաները, կաթողիկոսական ամառանոցը՝ վանքի հյուսիս-արևմտյան կողմում, պարսպից ներս, բոլորն էլ երեքհարկանի, շարված վարդագույն տուֆի տաշված քարերով։ Առաջին հարկում են մտանը, ամբարները, սեղանատունը, խոհանոցը, անասնադոմերը։

Հառիճա վանքի բոլոր կառույցները պարսպապատված են։ Արևելյան պարիսպը կառուցել է Զաքարի սպասալարը։

Վանքի գերեզմանատունը գտնվում է պարսպից դուրս, գլուղամիջում, բարձրադիր վայրում։ Հառիճա վանքում հետաքրքիրն այն է, որ ոչ գավթում, ոչ բակում չկան դամբարաններ, ինչպիսիք վային Սանահնում և Հաղբատում։

Երկու ժամ մնացինք Հառիճա վանքում։ Ժամը 8-ին կատարեցինք երեկոյան ժամերգություն։ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին լիքն էր պրոպի աղոթավորներով։ Մեզ խորապես հոգեց Հառիճ գլուղացիների բարեպաշտությունն ու հյուրասեր ապանշականությունը։ Նրանք մեզ հյուրասիրեցին առատորեն թարմ լավաշով, սարի մածնով և պանիրով, և մեզ ճանապարհեցին սիրով և տրախությամբ։ Երեկոյան ժամը 9-ն էր, արևը մայր էր մտել, երբ մենք հրաժեշտ առանք Հառիճա վանքից, անմոռանալի հուշերով։

Նույն գիշեր ժամը 1-ին մեր խոսքը հասավ Մայր Աթոռ, 700 կիրմետր ճանապարհ կտրելուց հետո:

Դեպի մեր պատմական վանքերը կատարված այս տվյալագնացությունը իր քաղցր ու սրտագին հուշերով և մեզ պատճառած իր հոգեկան խորունկ քավականությամբ, ոչ միայն առհավետ անմոռանալի է մնալու մեզ, այլ նաև ընդմիշտ մեր սրտերը լցնելու է անհոն

կրախտագիտությամբ և շնորհակալությամբ՝ դեպի մեր բոլորի սիրելի Հայրապետը, որը այս երջանիկ տվյալագնացության առիթը շնորհեց մեզ:

Վերադարձանք Մայր Աթոռ՝ հոգեկան նոր լիցք, նոր կենդանություն և շունչ առած մեր պատմական վանքերի դեղեցիկ հուշարձաններից և նրանց կամարների տակ ծրարված խորհուրդներից:

Ա. Հ.

